

**MINISTERUL EDUCAȚIEI, CERCETĂRII, TINERETULUI ȘI SPORTULUI
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” ALBA IULIA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOLOGIE**

**PRIMA EPOCĂ A FIERULUI ÎN DEPRESIUNEA ȘIMLEULUI
ȘI ÎN ZONELE ÎNVECINATE.
DESCOPERIRILE DE TIP GÁVA
Rezumatul tezei de doctorat**

**COORDONATOR ȘTIINȚIFIC
PROF. UNIV. DR. FLORIN DRAȘOVEAN**

**DOCTORAND
DANIEL VASILE SANA**

**Alba Iulia
2010**

Cuprins

I. INTRODUCERE

- I.1. Cadrul geografic
- I.2. Istoricul cercetărilor

II. MANIFESTĂRI CULTURALE ÎN BRONZUL D ȘI HALLSTATTUL A1 ÎN

DEPRESIUNEA ȘIMLEULUI

- II.1. Grupul cultural Cehăluț
- II.2. Descoperiri din perioada Hallstatt A1
- II.3. Scurte considerații privind metalurgia bronzului și a aurului în perioada studiată
- II.4. Concluzii

III. DESCOPERIRILE DE TIP GÁVA

- III.1. Habitatul
 - III.1.1. Așezările
 - III.1.2. Locuințe și construcții anexă
 - III.1.3. Vetre și cuptoare
 - III.1.4. Gropi
 - III.1.5. Amenajări cu caracter special
- III.2. Cultura materială
 - III.2.1. Ceramica
 - III.2.2. Piese de metal
 - III.2.3. Obiecte de uz casnic
 - III.2.4. Piese cu caracter magico-religios: plastica zoomorfă, antropomorfă și alte categorii de obiecte speciale

IV. RELAȚIILE MANIFESTĂRILOR DE TIP GÁVA DIN DEPRESIUNEA ȘIMLEULUI CU ALTE MEDII CULTURALE

- IV.1. Relațiile cu cultura Kyjatice
- IV.2. Relațiile cu grupul cultural Gornea-Kalakača
- IV.3. Relațiile cu cultura Basarabi

V. CONSIDERAȚII DE ORDIN CRONOLOGIC ȘI ISTORIC PRIVIND DESCOPERIRILE DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI ÎN ZONA STUDIATĂ

- V.1. Indicii privind viața cotidiană
 - V.1.1. Ocupații, meșteșuguri
 - V.1.2. Alimentația, grija pentru sănătate
 - V.1.3. Descoperiri arheologice privind viața spirituală
- V.2. Cronologia descoperirilor primei epoci a fierului din Depresiunea Șimleului. Concluzii

VI. REPERTORIUL DESCOPERIRILOR

VII. ANEXE

- VII.1. Grafice
- VII.2. Abrevieri
- VII.3. Bibliografie

CUVINTE-CHEIE: prima epocă a fierului, cultura Gáva, cultura Basarabi, așezare, fortificație, Șimleu Silvaniei *Observator*, complexe arheologice, fragmente ceramice.

I. INTRODUCERE. Prezenta lucrare reprezintă un studiu monografic al primei epoci a fierului din Depresiunea Șimleului și zonele sale învecinate, axându-se, în mod firesc, pe descoperirile arheologice de tip Gáva de la Șimleu Silvaniei *Observator*, sit intens cercetat în ultimele două decenii. Ea reunește, într-o proporție covârșitoare, materiale inedite, din săpăturilor la care am participat în calitate de membru în colectivul de cercetare, puse cu amabilitate la dispoziție de către colegii de la Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, dar și unele provenind din cercetări proprii, în special de suprafață.

Capitolul referitor la preliminariile primei epoci a fierului se bazează în cea mai mare parte pe teza de doctorat și lucrările de specialitate ale colegului și prietenului dr. I. Bejinariu, includerea acestora în lucrarea de față făcându-se strict cu scopul realizării unei legături cu etapele ce preced manifestările culturale de care ne ocupăm.

La prezentarea separată a elementelor de tip Gáva și a celor de tip Basarabi, ce în majoritatea cazurilor apar împreună în aceleași contexte arheologice, am avut în vedere încercarea de a sublinia diferențele ce le individualizează din punct de vedere cultural și, mai ales, prezența inedită a acestora din urmă la cca. 150 km nord-vest de ceea ce până nu demult era considerată drept limita nordică a descoperirilor de tip Basarabi (cursul mijlociu al Mureșului) și la cca. 80 km de ultimele puncte cu astfel de materiale.

Etapa finală a primei epoci a fierului a fost și ea tangențial atinsă, dat fiind faptul că o parte din descoperirile noastre indică o continuitate a acestor manifestări culturale, transformate desigur de o serie de influențe receptate din mediile etno-culturale învecinate, până la începutul perioadei târzii a primei epoci a fierului.

Mai precizăm că am evitat, pe cât posibil, utilizarea unor piese deja publicate, cu excepția celor a căror datare inițială o rediscutăm aici. Acolo unde contribuția noastră nu putea fi una majoră, datele fiind neschimbate (vezi cazul depozitelor de bronzuri etc.), am preferat să le amintim doar în cadrul istoricului cercetărilor.

Lipsit de sprijinul unor restauratori profesioniști, dat fiind faptul că nu activez în sistemul muzeal, am întregit, personal, numeroase vase ceramice, unele de mari dimensiuni.

La realizarea ilustrației, ce însumează peste 1600 de desene de materiale arheologice, am beneficiat de un ajutor de specialitate, cea mai mare parte dintre desene ca și prelucrarea digitală a tuturor imaginilor am realizat-o însă personal, pe parcursul cercetării.

I.1. Cadrul geografic. Depresiunea Șimleului, unitate destul de neomogenă sub aspect geografic și geomorfologic, este cea mai mare depresiune din zona deluroasă a Silvaniei. Situată în sud-vestul județului Sălaj, este delimitată de Munții Plopișului și Munții Meseșului la sud și est, interfluviul Crasna – Zalău la vest și Dealul Măgura la nord. Râurile Barcău și Crasna străbat această zonă pe direcția vest-nord-vest, văile lor asigurând, prin cele două trecători, legătura cu Crișana și Sătmarul și mai departe cu bazinul Tisei.

I.2. Istoricul cercetărilor. În cunoașterea acestei zone, putem deosebi trei etape evolutive. 1. Etapa de „pionierat” (mijlocul secolului al XIX-lea - sfârșitul primului război mondial) - caracterizată prin colecționarea și valorificarea descoperirilor arheologice întâmplătoare, însoțite uneori de mici sondaje efectuate fără a utiliza metodele și rigoarea științifică. Reprezentați: Szathmáry P. Károly (1860), Szikszai L. (1878), Fetzner F. János (anii 1890), M. Roska (1913). 2. A doua etapă (perioada interbelică și deceniile 6-7 ale sec. XX) - după mai bine de un deceniu de stagnare a cercetărilor, fapt datorat primului război mondial, apar o serie lucrări de sinteză, repertorii și cercetări arheologice care se leagă de Șimleu Silvaniei sau Moigrad. Reprezentați: V. Pârvan (1926), I. Nestor (1935), M. Roska (1942), M. Moga (1949), M. Rusu (1958), S. Dumitrașcu (1969-1970). 3. Etapa a treia (anii '70 – prezent) - caracterizată prin cercetări de suprafață și săpături sistematice sau preventive, intensificate mai ales în ultimele două decenii, asociate cu publicarea în general parțială a rezultatelor. Reprezentați: Al. V. Matei, Eva Lakó, H. Pop și nu în ultimul rând I. Bejinariu.

II. MANIFESTĂRI CULTURALE ÎN BRONZUL D ȘI HALLSTATTUL A1 ÎN DEPRESIUNEA ȘIMLEULUI

Pe baza cercetărilor arheologice efectuate până în prezent, acestei perioade îi corespund două manifestări culturale distincte, *grupul Cehăluț* ce pare să-și prelungească existența și pe parcursul etapei Bronz D, posibil chiar mai târziu și un orizont *Hallstatt A1*, pentru care cercetarea și definirea sa este abia la început în zona Depresiunii Șimleului.

II.1. Grupul cultural Cehăluț cunoscut succesiv ca parte integrantă a „*culturii Otomani*” și apoi sub denumirile de *grupul Cehăluț* sau *Cehăluț – Hajdúbagos* etc.; acesta ocupă întreaga zonă studiată, în special culoarul văii Crasna. Printre siturile mai importante menționăm Crasna *Csereoldal*, Șimleu Silvaniei *Observator*, Pericei *Kellertag* și Suplacu de Barcău *Lapiș*.

Habitatul și elementele sale. Exceptând locuirea de la Șimleu Silvaniei *Observator*, situată în partea superioară a masivului Măgura, restul așezărilor acestui grup cultural sunt plasate pe terasele superioare ale râurilor Crasna și Barcău. În ce privește complexele arheologice, sunt atestate locuințe adâncite și de suprafață, vetre, cuptoare și mai ales gropi.

Ca *elemente caracteristice ale ceramicii* care asigură o datare în perioada Bronz D, menționăm aici *vasele bitronconice* cu buza lățită și evazată, lucrate din pastă de bună calitate lustruită la exterior, prevăzute cu proeminențe conice sau cu nervuri verticale reliefate dispuse în zona diametrului maxim. *Ceștile* plate, puțin înalte, cu corpul profilat, având gâtul scurt și buza dreaptă sau ușor evazată și toarta supraînălțată sau oalele cu pereți groși, suprafețe tratate neglijent și ardere de proastă calitate, decorate cu brăuri simple în relief dispuse imediat sub buză sau în partea superioară a vasului.

La toate acestea se mai adaugă o serie de depozite de bronzuri de tip Arpășel (Cizer, Giurtelecu Șimleului, Huseni, Guruslău).

II.2. Descoperiri din perioada Hallstatt A1. În zonele unde cercetarea arheologică este mai avansată, s-a evidențiat existența unor manifestări culturale care acoperă perioada cuprinsă între sfârșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului, situația fiind identică și în Depresiunea Șimleului, în special pe culoarul văii Crasna. Situri mai importante sunt cele de la Doh *La Izvoare*, Zăuan *Bánffitag*, Nușfalău *Str. Mare nr. 527*, probabil Șimleu Silvaniei *Observator*.

Habitatul, insuficient documentat, este reprezentat de o locuință de suprafață, o vatră și unele gropi cu resturi menajere.

Ca *elemente caracteristice ale ceramicii în Hallstattul A1*, menționăm, pe lângă diferitele tipuri de cești sau vase de tip sac, *vasele bitronconice* cu buza lățită, unele de dimensiuni mari, lustruite, cu pereți de culoare neagră la exterior și roșie la interior, prevăzute uneori cu proeminențe conice trase din peretele vasului, decorate cu caneluri oblice pe corp, striuri verticale trase cu pieptenul ori cu un decor ce constă dintr-o canelură fină, dispusă în ghirlandă pe gât. Forme și ornamente apropiate apar în repertoriul grupului Igrîța, Lăpuș, Cugir-Band, în orizontul Proto Gáva datat Bronz D-Hallstatt A1 și în faza timpurie a culturii Gáva din Ungaria. *Străchinile* joase, cu pereți foarte înclinați și buza evazată, uneori fațetată la interior sau cu un decor executat din caneluri fine sub forma unui motiv stelat, iar la exterior fațete late, reliefate și dispuse oblic pe corpul vasului, exemplare simple, fără decor pe interior, cu lobii alungiți sub care apar mici tortițe sau proeminențe conice sau unele cu buza invazată, unele prevăzute cu mici proeminențe conice dispuse sub aceasta. Forme apropiate de străchini cu pereți înclinați, buza evazată și uneori fațetată apar în faza a II-a a grupului Lăpuș, iar cele cu buza invazată simplă sau prevăzute cu mici proeminențe și decorul stelat dispus pe interior se întâlnește frecvent pe ceștile cu toartă supraînălțată și străchini în grupul Igrîța sau Susani.

II.3. Scurte considerații privind metalurgia bronzului și a aurului în perioada studiată. Conform analizei făcute de I. Bejinariu în anul 2003, piesele de bronz descoperite în

Depresiunea Șimleului erau în număr de 82, dintre care mai bine de două treimi dintre ele (53) proveneau din nouă depozite de bronzuri, iar alte 15, din descoperiri izolate. La acestea se mai adăugau 14 piese din așezări, numărul lor fiind azi mai mare, mai ales datorită cercetărilor arheologice din ultimii ani de la Șimleu Silvaniei *Observator*. În ce privește piesele care compuneau la acea dată depozitele de bronzuri și descoperirile izolate, situație rămasă neschimbată și astăzi, se remarcă procentul mare a podoabelor (60,37%), în dauna uneltelor (33,96%) și a armelor (3,77%), cele mai numeroase fiind brățările și verigile care, alături de celturi, însumau cca. două treimi din total. Pornind de la aceste date, cercetătorul mai sus pomenit subliniază similitudinile cu zona Crișanei, considerate drept rezultat al faptului că Depresiunea Șimleului gravita în acea perioadă în jurul centrului metalurgic din regiunea geografică anterior menționată. În ce privește piesele din așezări, aici predomină net acele de podoabă și acele de cusut, la care se adaugă mai multe străpungătoare sau o daltă cu toc de înmănușare. Foarte importante sunt însă piesele ce pot fi asociate cu practicarea metalurgiei în așezările din zona studiată (duze din lut, fragmente de tipare).

Legat de metalurgia aurului, constatăm, ca și în cazul producției de obiecte din bronz, că aceasta ia o amploare deosebită în perioada la care facem referire, fapt documentat prin piese precum *brățări, inele și spirale*, ajunse aici cel mai probabil pe căi comerciale.

II.4. Concluzii. Literatura de specialitate consideră că evoluția grupului Cehăluț acoperă primele două etape ale Bronzului târziu (Reineke Bronz B2-C și D), în timp ce următoarea etapă (Hallstatt A) este puțin cunoscută în Transilvania. Apariția în așezările de la Crasna, Doh sau Șimleu Silvaniei a unor vase ceramice cu analogii în mediul Noua din Transilvania sau în grupul Igrița din Crișana, ambele datate în perioada Bronz D-Hallstatt A1, precum și existența unor fragmente ceramice cu analogii în grupul Lăpuș, sugerează că evoluția grupului Cehăluț depășește perioada de sfârșit a Bronzului D. Atribuirea depozitelor de bronzuri de tip Arpășel acestor comunități, poate fi un alt argument în acest sens.

Complexele apărute în partea superioară a nivelului de cultură din Bronzul târziu de la Cehei *Misig* și Pericei *Kellertag*, precum și locuirea de la Zăuan *Bánffitag* și Zalău *Valea Miții*, poate și Nușfalău *str. Mare, nr. 527*, au fost atribuite Bronzului târziu III (Hallstatt A). O situație oarecum asemănătoare avem și la Suplacu de Barcău, unde materialele din așezare par să fie mai recente decât cele din necropolă, urnele fiind tipice pentru grupul Cehăluț. Definirea apartenenței culturale a acestor descoperiri ce nu își găsesc rădăcini clare în grupul Cehăluț este încă greu de realizat. Nu se poate nega legătura strânsă cu grupul Igrița, fapt sesizat și în cadrul metalurgiei bronzului. Alte influențe, de data asta din zona grupului Lăpuș, poate și Susani, se regăsesc pe ceramica de la Zăuan și Pericei, realitate subliniată recent de I.

Bejinariu, fapt ce ne face să credem că datarea acestora nu poate fi mai timpurie de etapa Ha A1, adică începutul Bronzului Târziu III, probabil în a doua sa jumătate.

III. DESCOPERIRILE DE TIP GÁVA

III.1. Habitatul. Acest subcapitol însumează toate informațiile legate de habitat, evidențiate pe baza cercetărilor arheologice, majoritatea inedite sau menționate sumar în rapoartele de săpătură.

III.1.1. Așezările. *Repartiția geografică:* terase (66%), înălțimi (21%), grinduri (11%), luncă (2%). În 53% din cazuri, ocupă același amplasament ca și locuirile de la sfârșitul epocii bronzului. În funcție de scopul pentru care au fost create, se disting două categorii: a) *Așezări deschise* - tip dominant reprezentat de 47 de puncte din 25 de localități, dintre care 18 cercetate prin săpătură arheologică. Despre *forma și dimensiunea vetrei așezărilor* deținem, până la această dată, informații destul de sumare. În general predomină așezările în formă de trapez sau ovale, iar dimensiunile lor variază de la 0,2 ha la 3 ha. Datele stratigrafice sunt și ele insuficiente, în puține cazuri fiind surprins, datorită deranjărilor ulterioare, un nivel de cultură (cca. 0,10-0,20 m). Amploarea redusă a cercetărilor arheologice nu permit considerații legate de *organizarea internă* a așezărilor nefortificate și nici despre teritoriul de folosință din exteriorul vetrei (terenurile agricole). Majoritatea sunt așezări rurale cu profil mixt (agricol, producție de bunuri, militar), de tip adunat, lipsite de o organizare internă riguroasă (tramă stradală, parcelar specific etc.). b) *Așezări fortificate*. Până în prezent, în zona studiată, se cunosc șapte astfel de așezări, dintre care patru aparțin în mod cert perioadei în discuție. Majoritatea locuirilor de acest fel din Depresiunea Șimleului sunt situate pe ramificațiile sau „promontoriile” unor dealuri, înconjurată de regulă de pante abrupte, greu accesibile. Altitudinea acestor amplasamente variază de la cca. 200-350 m pentru cele mai joase, la aproape 600 m pentru punctele cele mai înalte (596 m Șimleu Silvaniei *Observator*). Toate se află în apropierea a unor cursuri de apă (râurile Barcău sau Crasna), ce fac legătura între Transilvania și zona Tisei Superioare. Controlul căilor de comunicație a constituit probabil un element determinant în alegerea locului pentru amplasarea așezărilor fortificate. Ca și în cazul așezărilor deschise, informațiile pe care le deținem despre *forma și dimensiunea așezărilor fortificate* sunt departe de a fi complete. Elementele defensive, vizibile și astăzi datorită dimensiunilor impozante, urmăresc în general configurația terenului, marcând doar în unele cazuri limitele zonei locuite. Dimensiunile așezărilor sigure variază de la 4,5 ha (Marca *Iertașul Petacilor*), la cca. 30 ha la Șimleu Silvaniei *Observator*, din care 10 ha reprezintă elementele defensive neîntrerupte, dispuse sub forma a două incinte cu plan neregulat, la care se adaugă alte elemente defensive de formă semilunară ce barează principalele căi de acces

dinspre nord și vest, înglobând locuirea din exteriorul celor două incinte, fiind cea mai mare din zonă. *Sistemul defensiv* este compus din trei elemente: șanț – val de pământ – palisadă, toate acestea înscriindu-se în tiparul epocii. *Șanțurile* aveau fundul plat, ușor concav sau în unghi și dimensiuni variabile între 4 m lățime x 1,20 m adâncime și 2 m lățime x 1,00 m adâncime. *Valurile de pământ*, majoritatea de dimensiuni impresionante, cele mai mari măsurând aprox. 20 m lățime x 5-6 m înălțime (Marca *Iertașul Petacilor*) și peste 2 km de val continuu, cca. 9 m lățime x 3-4 m înălțime (Șimleu Silvaniei *Observator* – zona nordică). *Palisadele* sunt în general de tip complex, evidențiate la Șimleu Silvaniei *Observator* de două șiruri paralele de stâlpi cu diametrul de 0,20 m, dispuși la 0,50 m distanță unul față de celălalt, legați între ei cu bârne transversale și un emplecton din lut bătut și piatră sfărâmată, în spatele cărora apar urmele treptelor din componența sistemului casetat al palisadei.

Datele *stratigrafice* de care dispunem în prezent pentru așezările fortificate, sunt din păcate inconsistente mai ales datorită faptului că, în majoritatea cazurilor, suprafețele așezărilor la care facem referire au fost suprapuse de locuiri ulterioare din La Tène și evul mediu, care, prin noi amenajări, au alterat peisajul antropoc din prima epocă a fierului. Astfel, singurele informații pe care le deținem în prezent provin de la Șimleu Silvaniei *Observator* unde apare un strat discontinuu de cca. 0,30 m grosime, în unele zone constatându-se mai multe nivele de locuire. Ca și în cazul așezărilor deschise, nu deținem încă o imagine completă legată de topografia vetrelor fortificațiilor mai sus prezentate. Puținele date ce provin din zona platoului superior al locuirii de la Șimleu Silvaniei *Observator* creionează imaginea unei așezări rurale cu profil mixt, de tip adunat (îngrămădit) și formă neregulată. Nu sunt indicii ale unei *organizări interne* foarte riguroase, cu construcții amplasate la distanțe egale unele față de altele și orientate într-un anumit fel. Spațiul redus din interiorul fortificației, în care se găsesc numeroase locuințe, gropi sau alte anexe gospodărești, ne determină să credem că teritoriul de folosință al așezării se afla în exteriorul vetrei localității.

III.1.2. Locuințe și construcții anexă. După criteriul constructiv, descoperirile noastre se grupează în trei categorii: a) *locuințe adâncite* rectangulare cu colțurile rotunjite, circulare, ovale sau cu formă nedeterminată. Ca soluții tehnice sunt atestate complexe cu stâlpii dispuși pe laturile scurte, ori așezați în cele patru colțuri, în ambele cazuri rezultatul fiind un acoperiș în două ape. Mai avem, de asemenea, locuințe cu acoperiș de formă conică, susținut de căpriori așezați oblic, direct pe sol, legați cu clești în partea superioară, pentru rigidizare (cele ovale și circulare). Tuturor le lipsesc instalațiile de încălzire (vetre, cuptoare) și pardoselile lutuite. Suprafața utilă a descoperirilor de la Șimleu Silvaniei *Observator* variază de la 5,76 mp (L2/1999) la 11,2 mp (C25/2008). b) *Locuințe parțial adâncite* sunt atestate tot în așezarea de mai sus, unde apar șapte astfel de construcții, de formă circulară,

ovală sau nedeterminată. Nu au fost cercetate gropi de stâlp, motiv pentru care credem că elevația și acoperișul porneau din exteriorul gropii complexelor, din partea lor superioară, astăzi fiind greu de surprins, datorită reamenajărilor ulterioare. Lipsesc pardoselile lutuite și doar două complexe au în interior instalații de încălzire și de gătit (cuptor - L5/2002, vatră - C65/2006). Suprafața locuibilă era una destul de redusă, cea mai mică fiind de 5,6 mp. c) *Locuințe de suprafață* apar în mai multe situri din zonă, cele mai importante fiind construcțiile de la Șimleu Silvaniei *Observator*, de formă poligonală, cu pereții construiți pe o „fundatie” continuă din grinzi de lemn ce avea rolul de a proteja peretele de infiltrarea umezelii. Șarpanta era realizată cu căpriori dispuși probabil în două ape. Stâlpii centrali susțineau o grindă longitudinală (*grindă de coamă*). Învelitoarea era realizată din materiale organice (stuf?). Cea mai impunătoare este construcția L4/1999 din situl mai sus menționat, cu plan dreptunghiular și dimensiuni de cca. 13 x 9,5 m. Analogii avem în așezarea Gáva de la Remetea Mare și în mediul Proto Gáva din Ungaria, la Jánoshida, (26 m x 6,5). Complexul avea pardoseală lutuită și cel puțin două vetre de foc, ce nu par să fi funcționat simultan. Suprafața locuibilă este aproximată la peste 123 mp.

Ca și date cu caracter general, putem spune că pereții locuințelor, indiferent de categoria din care provin, erau realizați printr-un sistem constructiv de tip *paiantă*, compus dintr-o structură portantă alcătuită din stâlpi și zăbrele din lemn despicat ori mai frecvent nuiele dispuse vertical, peste care s-a aplicat o tencuială de lut amestecat cu pleavă. Învelitoarea era confecționată probabil din materiale organice, cel mai probabil din stuf, aflat din abundență în zonele joase, mlăștinoase. Din perspectiva utilizării diferitelor tipuri de locuințe și a sistemelor constructive, se constată, pe parcursul celor trei faze, o evoluție continuă.

În categoria *anexelor gospodărești* am inclus acele amenajări edilitare menite să adăpostească activități specifice, complementare funcțiunii de locuire. Aceste construcții, unele având forma unor structuri ușoare de pari acoperiți cu diverse materiale impermeabile (șoproane, ateliere), iar altele de tip adâncit, folosite probabil la păstrarea proviziilor (un fel de pivniță primitivă), sunt documentate atât pentru epoca la care facem referire la Șimleu Silvaniei *Observator*.

III.1.3. Vetre și cuptoare. În cadrul amenajărilor edilitare cu scop gospodăresc, se cuvine să discutăm despre instalațiile de foc de uz menajer, împărțite după criteriul sistemului constructiv în: a) *Vetre de foc* - de formă ovală sau circulară - apar în perimetrul unor locuințe de suprafață sau parțial adâncite, majoritatea construite direct pe roca locală, cu partea superioară acoperită cu un strat subțire de lut, bine netezit, fără urme de refacere; b) *Cuptoarele* se împart în două tipuri: 1. menajere – de formă ovală sau circulară - apar în

perimetrul unor locuințe de suprafață sau parțial adâncite. Ca sistem constructiv se constată amenajarea vetrei direct pe sol, peste care se înalță o boltă din lut; 2. de ars ceramică – atestat prin resturile grătarului unui cuptor de dimensiuni reduse (cca. 0,60 m), descoperite în poziție secundară într-o groapă la Zalău *Farkas Domb*.

III.1.4. Gropi. Ultima și cea mai numeroasă categorie a anexelor gospodărești o constituie gropile, care, din punct de vedere al funcționalității lor, se împart în: a) *Gropi de provizii/menajere* - cea mai răspândită categorie, documentată prin peste 100 de complexe ce provin din toate siturile cercetate. Forma lor este ovală sau circulară (diametrul 0,50 - 1,80 m), majoritatea având profilul tronconic sau neregulat, mai îngust la gură și mai larg în partea inferioară, mai rar profilul cilindric și o adâncime ce variază între 0,50 și 1,75 m; b) *Gropi cu depuneri de ofrande* în rândul cărora se disting trei tipuri de depuneri: 1. cu vase ceramice; 2. cu vase ceramice, râșniță și probabil semințe; 3. cu oase de animale, posibil și oase umane. Toate aceste ofrande erau menite probabil să atragă bunăvoința unor divinități agricole care ar fi influențat pozitiv fertilitatea plantelor și a animalelor.

III.1.5. În rândul **amenajărilor cu caracter special** nu puteam să nu includem complexul denumit convențional „locuința L4/1999”, cu dimensiunile sale impresionante estimate de noi la cca. 13 x 9,5 m. Prin existența unei pardoseli lutuite, formă și dimensiuni, construcția depășește cu mult orice complex de locuire de la Șimleu Silvaniei și nu numai, având valoare de unicat. Inventarul bogat, volumul mare de muncă necesar construirii unui astfel de edificiu, dar și efortul considerabil depus pentru încălzirea unui spațiu atât de mare, nu sunt la îndemâna oricui. Acestea, împreună cu elementele de inventar, pledează, în opinia noastră, pentru caracterul special. Pe baza celor de mai sus și cu riscul unei interpretări subiective, inerente în astfel de cazuri, credem că acest edificiu avea rolul de a servi drept locuință unor elite politico-religioase, probabil și ca loc de cult.

III.2. Cultura materială

III.2.1. Ceramica reprezintă, prin cantitatea mare de piese, forme și varietate, cea mai importantă categorie de artefacte din inventarul arheologic descoperit în Depresiunea Șimleului și în zonele învecinate.

III.2.1.1. Scurte considerații tehnologice. a) *Ceramica fină* (cești, căni, mai rar străchini sau vase mari) se remarcă printr-o atenție mai mare în alegerea materialului argilos, un grad ridicat de sortare a degresantului, pasta bine omogenizată, suprafețele lustruite puternic și o ardere completă obținută probabil la temperaturi ridicate. b) *Ceramica semifină* (străchini, castroane, boluri și vase mari canelate, mai rar cești), majoritatea cu colorit dublu, negru la exterior și brun sau cărămiziu la interior, are doar una dintre suprafețe lustruite. c) *Ceramica grosieră* are un nivel foarte scăzut de sortare a degresantului, compus în general din

nisip, pietricele și cioburi mari, pisate insuficient, pasta este slab omogenizată și netezită, arderea incompletă și inegală, rezultatul fiind culorile diferite, negricioase în partea superioară și brune spre bază. Dacă ultima categorie lasă impresia că a face ceramică era la îndemâna oricui, nu același lucru rezultă din studiul primelor două, unde tehnicile de confecționare, decorare și ardere sau omogenitatea formelor necesitau cunoștințe și experiență ceea ce denotă prezența în zonă a unor persoane specializate (meșteri olari). Aceste categorii erau arse probabil în cuptoare închise, la temperaturi destul de ridicate, atmosfera și tipul reducător de ardere fiind controlate prin sigilarea deschiderilor cuptorului, apariția mai rară, ce-i drept, a unor culori diferite pe același vas fiind rezultatul închiderii defectuoase a orificiilor cuptorului, fapt care a permis pătrunderea oxigenului. În ce privește ultima categorie, presupunem o ardere la foc deschis, în gropi, probabil.

III.2.1.2. Tipologia formelor. Analiza formelor ceramice din zona studiată are la bază numerosul material descoperit la Șimleu Silvaniei *Observator*, raportat la schemele tipologice realizate pentru unele așezări contemporane, printre care amintim aici Teleac, Grănicești sau Mediaș. Reconstituirea repertoriului de forme a fost posibilă datorită bogatului inventar ceramic, parțial întregibil, pe care l-am avut la dispoziție, acesta fiind motivul principal pentru care am optat spre realizarea unei tipologii proprii, la acesta mai adăugăm apariția, în zona studiată, a unor forme de vase care nu se regăsesc în așezările citate mai sus. La descrierea principalelor categorii de vase am utilizat numele convențional intrat deja în literatura de specialitate, iar diferențierea acestora pe variante și tipuri s-a făcut pornind de la aspectul lor morfologic. **1. Vasele bitronconice** sunt atestate în patru variante, majoritatea de mari dimensiuni, evidențiate pe criterii constructive, fiecare dintre ele având, la rândul lor, alte subvariante. **2. Vasele etajate** ce se evidențiază prin trei tipuri principale. **3. Oalele**, lucrate dintr-o pastă grosieră, netezită superficial, cu decor simplu, constând în cele mai multe cazuri din ornamente aplicate, în relief. **4. Străchinile** sunt o categorie ceramică foarte numeroasă și bine reprezentată în aproape toate așezările din Depresiunea Șimleului. Formele întregi sau întregibile ne permit să deosebim patru variante principale (cu corpul arcuit spre interior; cu corpul arcuit și buza trasă spre interior; cu corpul tronconic; cu buza evazată). **5. Castroanele** reprezintă o formă ceramică nu foarte numeroasă în cadrul descoperirilor noastre, ce se individualizează în general prin înălțimea lor mai mare decât a străchinilor cu care se înrudesc. **7. Ceștile**, atestate într-o mare varietate de forme, pe baza deosebirilor morfologice evidențiate de exemplarele întregi și întregibile; deosebim șase variante principale (simple, cu corpul tronconic sau arcuit spre interior, toartă supraînălțată ori plasată sub nivelul buzei; cu corpul arcuit spre interior, umăr bine delimitat, în unele cazuri printr-o linie adâncită și buza ușor evazată, profilul peretelui prezentându-se sub forma literei „S”; cu corpul bombat, gât

scurt, umăr proeminent și buza ușor răsfrântă, cu toarta amplasată pe corp, nedepășind înălțimea gurii sau cu o parte trasă din buză și supraînălțată; cu corpul tronconic sau arcuit spre interior, umăr reliefat și buza evazată, negre, lucrate din pastă fină cu lustru puternic pe ambele părți, cu ornament canelat (ghirlande, arcade), dispus pe interior; cu corpul scund și toartă mult supraînălțată, diametrul maxim amplasat în partea de jos, iar baza rotunjită, simple sau decorate cu caneluri orizontale, fine, situate în partea superioară; cu corpul oval și gura prevăzută cu o deformare plastică îndreptată înspre interior situată în zona torții).

8. Cănille au corpul bombat și gât înalt, tronconic, prevăzut în unele cazuri cu toarte ce pornește de pe umăr și nu depășește jumătatea inferioară a gâtului. Decorul constă în general din caneluri fine dispuse vertical pe corp. Vase asemănătoare cu exemplarele noastre, întâlnim în zona Dunării și în cea italică sub denumirea de „câni de apă” („Wasserkrügen”), reflectând, în opinia unor specialiști, legăturile strânse dintre nordul Italiei și Panonia.

9. Paharele, puține la număr, sunt lipsite de decor, lucrate superficial și arse oxidant.

10. Vasele miniaturale imită în general forme din repertoriul specific al culturii Gáva, putându-se distinge vase bitronconice, străchini, castroane sau boluri.

11. Vasele „biberon” sunt vase de dimensiuni reduse, de formă bitronconică, prevăzute cu o proeminență perforată, amplasată în zona diametrului maxim.

12. Capacele se împart, pe baza deosebirilor morfologice, în două tipuri principale: cu dimensiuni destul de reduse, corpul conic sau arcuit, lucrate din pastă semifină și grosieră, bine omogenizată însă, prevăzute probabil cu butoni; discuri plate, lucrate din pastă slab omogenizată, netezite superficial și arse oxidant.

13. Strecurători / afumători sunt lucrate neglijent și păstrate în stare fragmentară, lăsând să se întrevadă cel puțin două tipuri diferite. Unul cu gura strâmtă, ușor evazată și corpul mai larg spre bază și un altul aproximativ tronconic, având baza mai îngustă. Cele două tipuri par să exprime o funcționalitate diferită, dar numărul redus și starea fragmentară nu permit multe considerații.

14. Formele deosebite/formele nedeterminabile includ vasele întregi sau fragmentare, care prin raritatea lor impun o tratare separată sau fragmentele interesante din punct de vedere morfologic, dar imposibil de atribuit unei forme anume (vas bitronconic, cu picior scurt, tronconic, gol în interior, decorat cu caneluri oblice late, gen „turban”, dispuse în zona mediană și prevăzut cu mici proeminențe aplicate în zona diametrului maxim; vas plat, cu forma ovală, buza invazată și dimensiunile reduse, ce avea probabil pe laturile lungi câte o proeminență conică perforată; fragment dintr-un vas plat, cu marginea joasă, cunoscut sub denumirea de „tăvițe de pește”; piesă ovală, cu profil tronconic, cu laturile lungi ale gurii și bazei, alungite și perforate, lustruit la exterior, iar la interior cu urme slabe de ardere secundară; vas păstrat fragmentar, cu un diametru de cca. 10 cm și o înălțime ce depășește cu puțin 4 cm, de culoare brun-cenușie, netezit bine și decorat în partea inferioară cu caneluri orizontale, pentru care nu

cunoaștem până în prezent analogii; fragmente ale unor vase bitronconice prevăzute cu proeminențe împinse din interior și decorate cu caneluri înguste, dispuse semicircular sub aceste proeminențe; fragment din peretele unui vas mare bitronconic, prevăzut cu o toartă masivă, lată de cca. 9 cm; recipient de culoare cărămidie, fără lustru și parțial ars secundar, cu dimensiuni medii și gâtul scurt, decorat cu caneluri orizontale. Gura este dreaptă, îngroșată în partea superioară, iar corpul puternic bombat, decorat cu nervuri și cu caneluri dispuse vertical; fragmente ale unor castroane cu gât tronconic, buza dreaptă și corpul rotunjit, cu suprafețele netezite superficial, decorate cu proeminențe asociate cu cercuri concentrice imprimate sau șiruri de impresiuni circulare ce formează diferite motive geometrice. Exemplare similare, decorate cu șiruri de puncte sau impresiuni de forma unor cercuri concentrice, există și în alte situri din mediul Gáva unde sunt considerate drept „importuri”, lucru cu care nu putem fi de acord, ele reprezentând, în opinia noastră, un element specific de decor al acestei culturi, mai puțin utilizat însă; fragment dintr-un vas cu terminație de protomă, negru, bine lustruit; etc).

III.2.1.3. Ornamentica. Principala tehnică de ornamentare întâlnită pe vasele noastre ceramice este **I. canelura** cu ajutorul căreia sunt realizate opt variante principale de motive ornamentale, aproape toate suportând, la rândul lor, o subîmpărțire în tipuri, în funcție de caracteristicile fiecăruia. *Varianta I.A* grupează canelurile verticale, cu următoarele sale tipuri: 1. înguste; 2. normale; 3. normale adânci, cu marginile în relief. *Varianta I.B* este reprezentată de canelurile oblice, distingându-se din punct de vedere morfologic mai multe tipuri: 1. foarte late, cu marginile în relief; 2. normale, de dimensiuni mai reduse decât cele anterioare; 3. normale, adânci, cu marginile în relief; 4. oblice lungi, dispuse pe buza străchinilor; 5. late, asociate uneori cu caneluri orizontale; 6. fațete cu margini în relief; 7. înguste, grupate câte trei pe partea exterioară a corpului unei străchini; 8 – 12. plasate pe buza străchinilor, cunoscute și sub denumirea de „turbanrand Schüsseln”. *Varianta I.C* cuprinde canelurile orizontale: 1. late, cu marginile în relief; 2. fațete; 3. normale; 4. înguste, cu marginile în relief; 5. înguste, trasate neglijent; 6. normale cu marginile ușor reliefate; 7. late trasate neglijent; 8. înguste. *Varianta I.D* are în componență canelurile semicirculare amplasate în jurul unor proeminențe. *Varianta I.E* cuprinde canelurile în ghirlandă, amplasate atât pe interior cât și pe exteriorul unor vase: 1. formate din segmente; 2-3. fascicule mici de caneluri înguste; 4. fine pe umărul unor vase; 5. fine dispuse pe interior; 6. normale cu marginile reliefate; 7. disparate; 8-10. normale continue. *Varianta I.F* „în cadran”. *Varianta I.G* grupează canelurile concentrice amplasate exclusiv pe interiorul vaselor. *Varianta I.H* este reprezentată de canelurile unghiulare. **II. Proeminențele** sunt ornamente în relief, realizate fie printr-un adaos de material, fie prin împingerea pereților vasului din interior. *Varianta II.A*

cuprinde proeminențele împinse din interior, cu următoarele sale tipuri: 1. mari, conice (hipertrofiate); 2. normale, conice; 3-4. mici, conice sau oval-alungite, dispuse vertical; 5-6. mari, oval-alungite sau alungite sub forma unor creste masive dispuse vertical; 7. convexe, oval-alungite, dispuse orizontal. *Varianta II.B* este reprezentată de proeminențele pline, aplicate pe corpul vasului, într-o mare varietate de forme și motive (piramidale sau de forma unor coarne ușor aplatizate, orientate în sus, asociate câte două sau câte trei; conice simple ori asociate câte două sau câte trei proeminențe ovale, aplatizate, proeminențe de forma unei creste cu alveole; de forma unui cioc de pasăre; conice unite câte două printr-o creastă orizontală; proeminențe „agățători”; proeminențe tronconice, alungite și perforate; cu terminații sub forma unor motive zoomorfe stilizate; sub forma unor pastile ce par să imite niturile vaselor metalice). *Varianta II.C* este compusă din butoni tronconici, simpli sau asociați câte doi. **III. Crestele/nervurile** sunt ornamente plastice în relief, realizate printr-un adaos de material, împărțite de noi în trei variante principale. *Varianta III.A* este reprezentată de creste/nervuri verticale atestate în trei tipuri: 1. lungi, masive și canelate; 2. lungi, înguste, simple sau grupate câte trei; 3. scurte, alipite câte trei și ușor curbate. *Varianta III.B* constituită din creste/nervuri orizontale sau oblice, cu următoarele forme: 1. scurte, realizate sub forma unei mici nervuri orizontale canelate, uneori cu aspect tubular și cu extremitățile de forma unor mici lobi verticali; 2. scurte, oblice, dispuse grupat astfel încât creează impresia unor caneluri adânci cu margini reliefate. *Varianta III.C* cuprinde creste/nervuri dispuse în arcadă sau în val. **IV. Brăurile** realizate prin adaos de material, brăurile sunt bine documentate în zona studiată unde apar în două variante (alveolate și crestate). **V. Inciziile** sunt executate prin trasarea diferitelor sale motive în pasta moale a vasului, cu ajutorul unor instrumente ascuțite, având următoarele tipuri: 1. linii în val și în arcadă; 2. linii drepte sau oblice; 3. linii în rețea; 4. linii dispuse în unghi; 5. linii dispuse neorganizat/„striuri”. **VI. Impresiunile** cuprind trei variante: 1. puncte; 2. cercuri; 3. impresiuni mici, ovale. **VII. Alveolele** apar într-o gamă destul de variată de motive, ca decor independent sau în asociere cu alte elemente, cele mai frecvente fiind canelurile. Se cunosc următoarele tipuri: 1. dispuse la intervale regulate pe corpul unor vase; 2. dispuse în unul sau mai multe șiruri; 3. aliniate pe verticală; 4. mici, ovale, pe buza unor cești; 5. mici, ovale, dispuse în cerc, formând motive florale. **VIII. Perforațiile cu rol decorativ** apar pe vasele de tip „sac” în asociere cu brăurile alveolate sau crestate. **IX. Barbotina** este realizată printr-un adaos de material pe corpul vasului, fiind un ornament bine documentat în zona studiată. **X. Încrustația** apare doar pe două fragmente de vase decorate cu linii incizate.

III.2.2. Piese de metal se împart, în funcție de materialele din care au fost confecționate, în două grupe principale: a) *din fier* - topor plat cu aripioare, cu corpul zvelt,

păstrat fragmentar; b) *din bronz* - mai bine documentată decât cea anterioară, cuprinde *ace de cusut* sau *cu rol ornamental* (ac cu cap conic profilat și o proeminență aproape bitronconică pe gât; cu capul în formă de vas / *Vasenkopfnadeln*; cu vârful puțin curbat și capul în formă de spirală / *Spiralenkopfnadeln* – *Variante mit zurückgelegtem Spiralenkopf* sau cu ax drept / *Spiralenkopfnadeln* / *Rolellenkopfnadeln* - *Variante mit geradem Schaft*; cu zone sferice profilate și cu nervuri / *Kolbenkopfnadeln der jüngeren Form* - *Varianten mit gerundeten Rippen*; ac păstrat fragmentar, decorat cu linii orizontale incizate, slab vizibile datorită coroziunii; ac simplu, fără decor. *Fibulele* reprezintă apariții foarte rare, singurele obiecte de acest fel descoperite în zona noastră de interes provin din așezarea de la Șimleu Silvaniei *Observator*. O primă piesă aparține tipului cu două resorturi și arcul torsionat (*Zweischleifige Bogenfiblen mit tordiertem Bügel*). Cea de-a doua reprezintă o variantă inedită a fibulelor în formă de „arcuș de vioară” (*Violinbogenfibel*), realizată dintr-un singur fir de sârmă de bronz, cu corpul torsionat și capetele ce se termină cu câte trei bucle dintre care două pe orizontală, de forma cifrei 8 și câte una pe verticală. Resortul se compune dintr-o spirală răsucită de patru ori. Piciorul este de forma unei bucle ovale, dispusă vertical, paralelă cu corpul fibulei și se termină cu un disc spiralic cu patru spire, dispus orizontal. Rare sunt și piesele de tip perle, inele de buclă, străpungătoare sau vârfulile de săgeată (se aseamănă cu săgeata de tip *scitic arhaic* de la Teleac), toate atestate printr-un singur exemplar.

III.2.3. Obiectele de uz casnic pot fi grupate, în funcție de materialele din care au fost confecționate, în trei grupe principale: a) *din lut* („mărgele”, fusaiole, linguri, greutăți pentru războiul de țesut sau greutăți piramidale masive / „căței de vatră”); b) *din corn și os* (străpungătoare, răzuitoare, plantator, piesă ornamentată din os sau un fragment de mâner din corn); c) *din piatră* (cute, lustruitoare de ceramică, pisălog, fragment de topor perforat, ciocan, pietre de măcinat și zdrobitoare sau așchii laminare din piatră).

III.2.4. În rândul pieselor cu caracter magico-religios am inclus: a) *Plastica zoomorfă*, reprezentată printr-o singură piesă certă de acest fel (un taur); b) *Plastica antropomorfă* este reprezentată în spațiul geografic de care ne ocupăm de trei piese, aflate în stare fragmentară, toate provenind de la Șimleu Silvaniei *Observator*. Dintre acestea, numai două prezintă atribute clare ale obiectelor de acest tip, specifice primei epoci a fierului, una dintre ele având pe o parte, un decor compus din linii incizate („brăduț”); c) *Roși de car miniatural*; d) *Discuri din lut (jetoane)*; e) *Inele din lut*; f) *Piese din lut cu creastă*; g) sau *alte piese din lut cu posibile semnificații magico-cultice* unde am inclus ceea ce literatura de specialitate numește „mosoare din lut”, dintre care un fragment, cu secțiunea ovală și extremitățile lățite, are pe una dintre fețe două impresiuni ovale, dispuse simetric, ce sugerează ochii și nasul unei figurine antropomorfe.

IV. RELAȚIILE MANIFESTĂRILOR DE TIP GÁVA DIN DEPRESIUNEA ȘIMLEULUI CU ALTE MEDII CULTURALE

Printre descoperirile așezărilor mai bine cercetate din zona studiată, cum este cea de la Șimleu Silvaniei *Observator*, apar o serie de fragmente de vase, nu prea multe la număr, ale căror caracteristici morfologice sunt specifice unor arii culturale învecinate, atestând, în opinia noastră, relațiile dintre descoperirile de tip Gáva și culturile contemporane învecinate.

IV.1. Relațiile cu cultura Kyjatice ale cărei legături cu spațiul Gáva au fost enunțate de prof. A. László încă de acum aproape patru decenii (László 1972a, 176 sqq.) sunt evidențiate prin: fragment al unui vas de dimensiuni medii, brun deschis la exterior, cu suprafețele doar netezite, asemănător tipului denumit de noi „III.B”, ce are pe umăr un decor compus din caneluri orizontale întrerupte de o proeminență ovală ce are aspectul unei tortițe neperforate, sub care apare un ornament ce constă dintr-o alveolă în jurul căreia apar mici impresiuni de formă ovală, formând împreună un motiv floral/solar; fragment dintr-un vas de mari dimensiuni, cu o grosime a peretelui ce se apropie de 1,5 cm, lipsit de lustru și cu un decor ce constă din caneluri inegale ca dimensiuni, trasate orizontal, oarecum neglijent, sub care se află o serie de impresiuni ovale, dispuse în cerc, formând ca în cazul de mai sus un motiv floral/solar; o strachină de dimensiuni reduse, de culoare neagră, bine lustruită, cu buza trasă spre interior și decorată cu mici alveole dispuse oblic în partea superioară, prevăzută în zona diametrului maxim cu o proeminență ovală deasupra căreia sunt amplasate caneluri fine dispuse în arcadă.

IV.2. Relațiile cu grupul cultural Gornea-Kalakača, inedite, fapt ce le face cu atât mai importante, sunt reprezentate de un fragment dintr-un vas cu corp bitronconic de dimensiuni reduse, cărămiziu, lustruit, prevăzut cu o proeminență în zona diametrului maxim și decorat cu caneluri și linii fine incizate, un altul, brun-cărămiziu, netezit și decorat cu linii incizate, executate neglijent, ce formează o ghirlandă, la care se mai adaugă o strachină cu corpul arcuit și buza trasă spre interior, decorată cu fațete orizontale asociate cu proeminențe îndreptate în jos.

IV.3. Relațiile cu cultura Basarabi. Pe baza cercetărilor arheologice desfășurate în zona studiată, cu precădere în ultimele două decenii, s-a evidențiat într-o serie de așezări atribuite culturii Gáva, prezența unor materiale ceramice ale căror forme și ornamente se regăsesc în olăria specifică descoperirilor de tip Basarabi. Lipsa unei analize atente a ceramicii primei epoci a fierului și caracterul insolit al acestor materiale au făcut ca ele să treacă neobservate în tot acest timp. Descoperirile de acest fel, nu foarte numeroase până în prezent, provin din siturile de la Cehei *Misig*, Zalău *Farkas Domb* și din marea așezare fortificată de la Șimleu Silvaniei *Observator*, la care se mai adaugă probabil materialele

dintr-un complex de la Marca *Primăria Nouă* și o descoperire momentan singulară de la Șimleu Silvaniei *Cetate*.

Habitatul și elementele sale Așa cum am mai spus, astfel de materiale apar aproape în toate cazurile în așezări unde predomină componenta Gáva, a cărei datare, așa cum se va vedea pe parcursul prezentei lucrări, lasă să se întrevadă coexistența acestora. Încă de la început se cuvine să precizăm că materiale arheologice de tip Basarabi se regăsesc în mai multe complexe de la Cehei, Zalău sau Șimleu Silvaniei *Observator*. În unele cazuri se constată o dominare numerică a restului inventarului, mai rar o prezență exclusivă, per ansamblu, însă, raportul lor va rămâne net inferior descoperirilor de tip Gáva. În ce privește complexe arheologice, sunt atestate locuințe parțial adâncite și de suprafață, vetre, cuptoare și mai ales gropi care, din punct de vedere al funcționalității lor, pot fi împărțite în: a) gropi de provizii/menajere și b) gropi cu depuneri de ofrande.

Elemente caracteristice ale ceramicii La analiza și descrierea principalelor categorii de vase, am utilizat numele convențional intrat în literatura de specialitate, distingând astfel opt mari categorii: 1. Vase bitronconice sau cu corpul bombat; 2. Vase de tip „sac” sau vase „borcan”; 3. Străchini; 4. Castroane; 5. Cești; 6. Vase miniaturale; 7. Capace; 8. Forme deosebite/forme nedeterminabile. În ce privește ornamentele, constatăm că domină canelura, lipsesc “S”-urile imprimate, șnurul fals apare pe un singur exemplar, triunghiurile hașurate în rețea apar în doar două situații, la care se mai adaugă proeminențele, brăurile alveolate sau crestate, de cele mai multe ori dispuse câte două pe corpul și pe buza vaselor, alveole sau linii incizate (într-un singur caz).

Numărul destul de mare al materialelor de tip Basarabi atestă, în opinia noastră, o prezență efectivă a purtătorilor acestei culturi. Distrugerea elementelor de fortificare de la Șimleu Silvaniei *Observator*, refacerea și ulterior abandonarea lor, coincide cu creșterea cantitativă a materialelor de tip Basarabi, rezultând faptul că raporturile cu autohtonii nu au fost unele pașnice de la bun început. Expansiunea s-a făcut cel mai probabil prin zona Bihorului, dacă e să ne raportăm la materialele de la Girișul de Criș, iar punctele de la Marca, Cehei sau Șimleu Silvaniei jalonează această cale de pătrundere în zona Depresiunii Șimleului.

V. CONSIDERAȚII DE ORDIN CRONOLOGIC ȘI ISTORIC PRIVIND DESCOPERIRILE DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI ÎN ZONA STUDIATĂ

V.1. Indiciile privind viața cotidiană se bazează pe studiul materialelor, precum obiectele de inventar casnic și resturile osteologice sau vegetale.

V.1.1. Ca ocupații / meșteșuguri menționăm: *prelucrarea pietrei; prelucrarea materiilor dure animale* (os, corn); *prelucrarea pieilor și a fibrelor animale și vegetale* (tors, țesut); *olăritul; activitatea constructivă; schimburile comerciale; creșterea animalelor* și într-o mai mică măsură *vânătoarea*, documentate prin resturile de paleofaună din toate așezările cercetate. O analiză preliminară a materialelor osteologice descoperite la Șimleu Silvaniei Observator evidențiază un număr mai mare al animalelor domestice în detrimentul celor sălbatice, fapt relevat și în alte așezări din prima epocă a fierului. Domină oasele de bovidee, urmate de ovicaprine, porcine, câine și mai rar de cele de cal; ca dovezi pentru practicarea *agriculturii* stau resturile de semințe carbonizate, ce provin atât de la cereale (*Triticum dicoccum*) cât și de la plante leguminoase (*Vicia faba*) sau obiecte precum plantatoare, pietre de măcinat, zdrobitoare (dovezi indirecte); *culesul* este atestat prin prezența unor semințe de plante sălbatice (*Galium spurium* - sânziene, drăgaica și *Vicia hirsuta* - costiță); *metalurgia* se bazează pe descoperirile de tipare, zgură, resturi de turnare sau mici turte din bronz.

V.1.2. Alimentația, grija pentru sănătate. Reconstituirea unei istorii a alimentației, în lipsa unor cercetări pluridisciplinare, poate părea, la prima vedere, un demers hazardat. Totuși, descoperirile arheologice din zona studiată, corelate cu datele altor spații culturale, permit într-o oarecare măsură sublinierea câtorva aspecte legate de acest subiect. Analiza materialelor arheologice (oase de animale, resturi de plante, unelte și obiecte puse în legătură cu diversele activități agricole) ne arată că hrana comunităților umane, de care ne ocupăm aici, era de proveniență animalieră, completată cu produse vegetale diverse (cultivate sau culese din natură). Ponderea fiecărui tip (animalier sau vegetal) în alimentație este greu de surprins, mai mult ca sigur însă că spațiul la care ne referim nu face excepție de la sistemul de alimentație „barbar”, cum era numit mai târziu de greci și de romani. Acest sistem, diferit de cel mediteranean (cu un puternic caracter vegetal, axat pe paste făinoase, pâine și legume), era unul bazat pe carnea obținută din creșterea animalelor și vânătoare sau produse lactate dacă ne uităm la resturile numeroase de bovidee și ovicaprine ajunse la vârsta maturității de la Șimleu Silvaniei *Observator*. Cerealele și legumele sau plantele sălbatice credem că aveau un rol secundar, fiind probabil și unul dintre motivele pentru care descoperirile de acest fel sunt extrem de rare. În ce privește grija pentru sănătate, aceasta o deducem din diversele obiecte cu un caracter special, ce pot fi puse în legătură cu anumite practici magice de vindecare, nu în ultimul rând, apariția semințelor de *Galium spurium* (sânziene, drăgaica), plantă cu proprietăți medicinale. Plinius cel Bătrân, citând surse mai vechi precum celebrul medic grec Hipocrat, spune că „focul mai are și puteri medicinale”, cât despre vatră aceasta este privită ca un „vas de farmacie” de aici preparându-se „leșia de cenușă care, băută, lecuiește”.

V.1.3. Descoperiri arheologice privind viața spirituală. Orice concepție religioasă a lumii implică distincția dintre sacru și profan, dar o astfel de distincție nu este întotdeauna suficientă spre a defini fenomenul religios. Sacrul aparține anumitor lucruri (obiecte de cult), anumitor ființe (rege, preot), anumitor spații (templu, loc de cult), anumitor perioade (zile consacrate divinității) și nu există nimic care să nu poate fi posedat sau deposedat de sacru (Caillois 2006, 21). Lipsa documentelor scrise, referitoare la prima epocă a fierului de pe aceste meleaguri, face ca singura modalitate de cunoaștere a vieții spirituale să fie analiza descoperirilor arheologice. Importante din acest punct de vedere sunt atât construcțiile cât și piesele care prin forma, dimensiunile și modul de tratare a suprafețelor, dar mai ales prin contextele în care au fost descoperite, relevă un caracter special ce lasă să se întrevadă o serie de practici și credințe magico-religioase: a) *Cultul soarelui – Cultul fertilității* aflate într-o relație strânsă, M. Eliade afirmând cu privire la zeii supremi din aria indo-mediteraneeană că aceștia *cumulează frecvent prestigiile fecundității cu prestigiile solare* (Eliade 2008, 145 sq.). Această relație poate fi evidențiată și de descoperirile noastre precum *figurinele zoomorfe* sau *antropomorfe, roțile miniaturale, discurile* sau *inelele* din lut; b) *Practicile de magie* sunt atestate pornind de la starea fragmentară a unor piese cu caracter special ori prezența unor perforații și împunsături. O informație din textele hitite, ce menționează un tip de ceremonie „anti-magie” folosită în scopul de a oferi un remediu la situațiile provocate de vrăji, păcat sau mânia unui zeu, vine să completeze opinia de mai sus. Această ceremonie de purificare se realizează printr-un ritual de transferare, care implică un substitut uman, cel mai frecvent folosite fiind „păpușile” din argilă, aluat, grăsime sau ceară, animale domestice sau sălbatice (boi, țapi, porci, șoareci, păsări, pești, etc.). Odată ritualul finalizat, substitutul uman, animal sau „păpușă simbolică”, pus în contact cu impuritatea, este distrus sau îndepărtat (Filoramo et alii 2008, 199 sqq.).

Din cele mai sus menționate nu putem să nu subliniem utilizarea în cadrul acestor ceremonii a figurinelor antropomorfe din lut, cât și a unor substitute de origine animală. În ce privește acestea din urmă, se cuvine să accentuăm faptul că printre figurinele zoomorfe ale primei epoci a fierului abundă reprezentările de boi, țapi sau porci și păsări, toate aceste putând fi rodul unui ritual similar cu cel din Orientul Mijlociu.

V.2. Cronologia descoperirilor primei epoci a fierului din Depresiunea Șimleului.
Concluzii. Sărăcia datelor oferite de stratigrafia verticală din siturile aflate în Depresiunea Șimleului și în zonele sale adiacente face imposibil demersul de a oferi o cronologie a numeroaselor materiale arheologice, strict pe baza raporturilor dintre contextele din care au fost recuperate. Prin urmare, precizăm că la încadrarea cronologică a pieselor noastre de inventar am utilizat atât puținele raporturi stratigrafice pe care ni le oferă în primul rând

așezările de la Cehei *Misig*, Zalău *Farkas Domb* și în special Șimleu Silvaniei *Observator*, cât mai ales datarea materialelor arheologice din zonele geografice învecinate, similare cu piesele noastre. Înainte de a continua discuția legată de acest subiect, suntem datori să menționăm contribuția lui I. Bejinariu la stabilirea evoluției primei epoci a fierului în zona Sălajului actual și în special în Depresiunea Șimleului.

În definirea perioadei istorice de care ne ocupăm, am adoptat un sistem de cronologie tripartită, asemănător celui propus pentru situl de la Teleac, cu care descoperirile noastre prezintă atâtea similitudini, cu ușoare diferențe de datare, după cum urmează: Faza I Ha A2–Ha B1; Faza II – Ha B2–Ha B3; Faza III – Ha C—început de Ha D. În unele cazuri se pot distinge nuanțări în ce privește datarea descoperirilor noastre, însă puținătatea acestora și stadiul redus al cercetărilor arheologice ne îndeamnă să fim rezervați. Din acest motiv, precizăm că nu am recurs la o subîmpărțire a fazelor evolutive deja exprimate, conștienți fiind de doza de subiectivism pe care o implică un astfel de demers.

Faza I: Ha A2 – Ha B1 Etapei de început a acestei faze îi atribuim cu certitudine complexele C45, C47 și C107 de la Pericei *Kellertag*, o astfel de datare fiind susținută de asocierea unor elemente recunoscute drept timpurii: vas asemănător tipului denumit de noi 1.III.B; vas mare bitronconic decorat cu caneluri late dispuse orizontal pe gât și oblic pe corp, sub forma unor nervuri fin reliefate; fragmentele unor vase vatră; vasul cu picior scurt, tronconic, gol în interior, decorat cu caneluri oblice late, gen „turban”, dispuse în zona mediană și prevăzut cu mici proeminențe aplicate în zona diametrului maxim; fragment decorat cu caneluri late pe gât și acul cu cap conic profilat și o proeminență aproape bitronconică pe gât, încadrat de I. Bejinariu în varianta Mostkovice a acelor cu profilatură de tip „boemic” și plasat din punct de vedere cronologic „în etapa Hallstatt A” (Bejinariu 2010, 8, Pl. 18/8). Pentru restul complexelor de aici, care nu oferă posibilitatea unei datări mai strânse, nu putem decât să bănuim o datare similară cu cele deja prezentate, undeva pe parcursul perioadei Ha A2. Pe baza puținelor fragmente ceramice decorate pe gât cu caneluri late, atribuim, cu oarecare rezervă, începutului fazei I și descoperirile de la Porț *Baza Bechtel*. Aceluiași orizont cronologic îi plasăm și o parte din materialele de la Doh *La Izvoare*, pornind de la similitudinea vasului fără gât, de tip 2.I de aici și a canelurilor late, ambele regăsindu-se în situl de la Pericei *Kellertag*. Elemente din faza „clasică” a culturii Gáva se îmbină într-o serie de complexe de la Șimleu Silvaniei *Observator*, cu unele mai timpurii, cum ar fi vasele cu proeminențe hipertrofiate de tip 1.I.A.1, strachina cu gura evazată, prevăzută cu tortiță dispusă vertical pe umăr sau strachina neagră, bine lustruită, cu buza trasă spre interior și decorată cu mici alveole dispuse oblic în partea superioară, iar în zona diametrului maxim, cu proeminențe ovale asociate cu caneluri fine în arcadă, fragmentele vaselor decorate cu

caneluri orizontale asociate cu impresiuni ovale, dispuse în cerc, formând un motiv floral/solar, fragment de vas cu proeminențe de forma unui cioc de pasăre sau străchinile cu caneluri concentrice dispuse în partea inferioară și, nu în ultimul rând, varianta inedită de fibulă din bronz, în formă de „arcuș de vioară” / *Violinbogenfibel*. Pe baza acestor asocieri, considerăm că toate complexele în care apar materialele de mai sus aparțin celei de-a doua jumătăți a etapei Ha A2. Referitor la datarea elementelor componente ale sistemului defensiv cu val continuu de la Șimleu Silvaniei *Observator*, materialele descoperite nu permit o datare foarte strictă a acestora. Prezența însă a fragmentelor decorate cu caneluri oblice late care apar la Pericei încă din faza cea mai timpurie a manifestărilor Gáva din zona studiată și relația stratigrafică a primelor amenajări ale fortificației cu unele complexe arheologice, ca și cronologia segmentului nord-estic, ne fac să presupunem o datare în etapa Ha A2 – Ha B1. Începând cu această perioadă, dar mai cu seamă pe parcursul celor următoare, apar: străchinile cu corp tronconic sau arcuit spre interior, decorate cu caneluri oblice lungi de tip I.B.9 și I.B.11; străchinile decorate cu caneluri sub formă de cercuri concentrice; cele cu decor stelat sau cele cu buza lobată și canelată pe interior; vasele mari bitronconice decorate cu caneluri verticale asociate cu nervuri/creste în relief aplicate direct în zonele canelate, care apar în mai multe complexe cu materiale mai timpurii; cele cu caneluri în ghirlandă de tip I.I.C; recipientele mari, cu gât cilindric; vasele mici bitronconice, decorate cu caneluri în ghirlandă asociate cu tortițe și caneluri orizontale dispuse în partea superioară (tip I.III.B); vasele cu corpul puternic bombat, prevăzute cu proeminențe de diferite forme, goale în interior, realizate prin împingerea ușoară a peretelui vasului, gura mult evazată cu aspect de pâlnie, decorată uneori cu caneluri sub formă de cercuri concentrice pe interior și gâtul tronconic, în majoritatea cazurilor decorat cu caneluri orizontale dispuse în partea superioară.

Faza II: Ha B2 – Ha B3 În cadrul acestei etape continuă să existe și să se generalizeze: străchinile cu corp tronconic sau arcuit spre interior, decorate cu caneluri oblice lungi de tip I.B.9 și I.B.11; străchinile cu buza invazată, unele cu decor fațetat pe exteriorul buzei; străchinile mari, cu buza mult evazată și canelată concentric; ceștile de tip 7.VI, ce au gura prevăzută cu o deformare plastică îndreptată înspre interior, situată în zona toartei (tip „rinichi”), deformare mult mai accentuată decât la exemplarele mai timpurii; vasele mari bitronconice, cu proeminențe împinse din interior I.I.A.2; vasele decorate cu caneluri în ghirlandă (tip I.I.D) și cele cu câte trei nervuri asociate cu zone fără decor; canelurile verticale; la nivelul ceramicii grosiere se înmulțesc vasele cu brâu alveolat sau crestat, apar castroanele decorate cu puncte sau cercuri imprimare ori cu inciziile în rețea și capacele de forma discurilor plate. Apar acum vasele bitronconice, care au dispuse la baza gâtului, la intervale regulate, creste/nervuri scurte, orizontale, realizate printr-un adaos de material;

recipientele mari, simple, decorate doar cu nervuri verticale grupate câte trei, dispuse la intervale regulate. De asemenea, în prima jumătate a acestei etape își fac apariția unele elemente de tip Gornea-Kalakača, marcând începutul relațiilor cu lumea sudică și tot acum are loc o primă distrugere violentă a celei de-a doua incinte a fortificației cu val continuu de pe latura de nord și refacerea ei pe același amplasament. Spre sfârșitul acestei faze, mai exact spre sfârșitul etapei Ha B3 sau poate la începutul celei următoare, sunt atestate primele materiale de tip Basarabi, încă slab documentate printre descoperirile de la Șimleu Silvaniei *Observator*. În această perioadă, un nou incendiu mistuie palisada fazei a doua de pe extremitatea nordică a așezării, aceasta, împreună cu șanțul aferent, fiind suprapuse de o nivelare. O intervenție de acest fel se constată și pe laturile de nord și nord-est, la șanțurile primei incinte. În umplutura ce acoperă integral șanțurile apare material tipic Basarabi sau fragmentele așa-numitei „câni de apă”/Wasserkrügen. În acest orizont cronologic tindem să încadrăm distrugerea elementelor de fortificație, numeroase gropi și locuințe de la Șimleu Silvaniei *Observator*, descoperirile de la Șimleu Silvaniei *Str. Argeșului*, *Ștrandul termal Cehei Nove*, *Marca Primăria Nouă*, *Coaste și Iertașul Petacilor*, *Pericei Miliceritag* sau *Zalău Farkas Domb*, alături de marea majoritate a siturilor lipsite de elemente certe de datare. Prin analogie cu situația de la Șimleu Silvaniei *Observator*, considerăm că pe parcursul acestei etape sunt utilizate și distruse fortificațiile de la *Derșida Coasta Sorliții* și „Moigrad”/Jac *Cămnini*, ambele cu materiale certe de factură Gáva.

Faza III: Ha C – început de Ha D. Ceramica acestei faze, cel puțin până la mijlocul ei, continuă să reproducă în mare parte formele și ornamentele ce apar încă din etapele precedente, regăsindu-se astfel: vase mari bitronconice, decorate cu caneluri verticale pe corp asociate uneori cu cele dispuse orizontal pe gât; vase mari bitronconice cu nervuri verticale, fără caneluri, pe exemplare cu o factură slabă. Continuă să apară mai rar: canelurile în ghirlandă; canelurile orizontale, pe umărul unor vase; străchinile mari, decorate cu caneluri concentrice pe buza larg evazată. Ca o consecință a intensificării contactelor cu mediul Basarabi, predomină net străchinile cu buza invazată, decorate cu caneluri oblice lungi sau cu fațete orizontale. La nivelul ceramicii grosiere constatăm utilizarea pe scară largă a vaselor acestei categorii, decorate cu brâuri crestate, alveolate ori în ghirlandă sau în arcadă, uneori asociate cu perforații sau proeminențe aplicate, în detrimentul ceramicii de bună calitate, lustruită și arsă reducător. Sub diferitele impulsuri, apar acum și forme noi de vase, precum vasul de dimensiuni medii cu gâtul scurt, decorat cu caneluri orizontale, gura dreaptă, îngroșată în partea superioară, iar corpul puternic bombat, decorat cu nervuri și cu caneluri dispuse vertical sau vasul de înălțime medie, cu corpul bitronconic și gura evazată, în zona diametrului maxim prevăzut cu o proeminență ruptă din vechime, formă ce va cunoaște o

largă răspândire în mediul „scitic” din Transilvania. Specifice acestei faze sunt și descoperirile de la Șimleu Silvaniei *Observator* în care predomină materialele de tip Basarabi, unde lipsa totală a motivelor înlănțuite, de forma literei „S”, apariția extrem de rară a decorului de tipul triunghiurilor incizate, hașurate în rețea sau a impresiunilor și frecvența mai mare a ornamentelor canelate ne determină să le atribuim fazei a II și a III a acestei culturi.

În ce privește descoperirile târzii, se cuvine să menționăm o strachină decorată cu fascicule de caneluri oblice dispuse în unghi, ce coboară și pe corpul vasului, la interior sau un exemplar de mari dimensiuni, decorat în zona liniei de contact dintre corp și gura vasului cu caneluri oblice scurte, ce dau impresia unei torsiuni, urmată de trei caneluri concentrice și de un bogat ornament compus din caneluri în registru, care acoperă întreaga suprafață și a fragmentului de vas mare, probabil bitronconic, prevăzut cu un buton masiv cu un cap aproape discoidal, vasul puternic bombat, decorat în partea sa inferioară cu proeminențe îndreptate în jos, cu analogii la Chendu, Ghirbom sau în necropolele din sud-estul Panoniei, unde se datează începând cu orizontul IV (Ha C2 – Ha D1), sau vasele bitronconice cu decor spiralic aplicat, ornament ce apare pe exemplare similare din necropola de la Nagyberki – Szalacskaia datată la sfârșitul perioadei Ha C. Pe lângă aceste materiale ceramice apar acum și noi tipuri de piese de metal, cum sunt vârful de săgeată din bronz cu nervură mediană proeminentă, fibula cu două resorturi și arcul torsionat / *Zweischleifige Bogenfiblen mit tordiertem Bügel* sau toporul plat cu aripioare. Descoperirile târzii de la Șimleu Silvaniei *Observator* și urmele de violență atestate aici marchează sfârșitul acestei așezări și implicit a descoperirilor de tip Gáva din Depresiunea Șimleului, această datare fiind propusă și pentru situl fortificat de la Bozna (Vasiliev 1995, 68), aflat la mai puțin de 10 km de zona studiată. Pentru distrugerea diferitelor complexe de locuit, relevant este scheletul uman, abandonat în locuința L1/1994 de la Șimleu Silvaniei *Observator*. Urme de violență se păstrează în mai toate zonele așezării, atestând un sfârșit tragic al acesteia, ca urmare a unui atac ce a dus probabil la pierderea majorității bunurilor de valoare și a silit comunitatea locală să-și abandoneze casele, ba chiar și morții, lăsând totul în urmă. Cercetările arheologice actuale nu ne oferă prea multe date despre identitatea agresorilor, însă nu putem încheia fără să subliniem apropierea dintre proeminențele ce apar în partea superioară a unui vas din necropola scitică de la Cipău și fragmentul nostru, ce provine din locuința mai sus menționată.

Descoperirilor de acest fel le vor urma pe parcursul sec. VI î.Chr. cele de la Boghiș *Nagy Mező*, akinakes-ul de la Firminiș sau locuirea de la Cehei *Misig*, în acest ultim sit menționat fiind descoperită o ceașcă cu toartă supraînălțată și cu proeminență în zona diametrului maxim, identică cu cea de la Uioara de Jos *La Pârloage*. Spre sfârșitul sec. VI și începutul sec. V î.Chr. apar locuirile de la Pericei *Gouț*, Porț *Corău*, Aghireș *Sub Pășune* și

importanta așezare fortificată de la Porț *Paliș*, datarea ultimelor două situri, ambele având atestate și morminte de incinerare, depășind sec. V î.Chr. continuând să existe până la venirea celților.

În funcție de criteriul alfabetic, toate siturile au fost prezentate pe scurt în capitolul denumit **VI. REPERTORIUL DESCOPERIRILOR**. Acesta cuprinde 53 de puncte de interes arheologic din 26 de localități, în mare parte inedite, marcate printr-un număr de ordine ce se regăsește pe harta mare a descoperirilor. Pentru a ușura lecturarea repertoriului și mai ales pentru a putea extrage unele concluzii legate de habitatul primei epoci a fierului în zona studiată, am utilizat constant o serie de câmpuri precum *formele de relief, localizarea topografică sau geografică, tipul descoperirii*, la care am adăugat *cercetările efectuate, istoricul acestora și bibliografia aferentă*.

Ultimul capitol, **VII. ANEXE**, include o serie de grafice legate de habitat, abrevierile și o listă bibliografică ce însumează aproximativ 350 de titluri, aceasta din urmă constituind suportul principal al concluziilor noastre. O bogată ilustrație compusă din 29 de figuri (hărți, planuri, profile, fotografii de șantier, reconstituiri grafice) și peste 1600 de desene de materiale arheologice, în marea lor majoritate nepublicate, structurate în 237 de planșe, toate legate într-un volum separat, vin să completeze cele de mai sus. Introducerea acestora în circuitul științific, cu tot riscul unor interpretări subiective, completează în mod fericit puținele informații cunoscute până în prezent despre descoperirile primei epoci a fierului din zona studiată, formând practic elementul de greutate al prezentei lucrări.

Bibliografie selectivă

- Andrițoiu 1992 I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bibliotheca Thracologica, 2, București, 1992.
- Andrițoiu et alii 2004 I. Andrițoiu, C. I. Popa, N. M. Simina, *Raport de săpătură. Șantierul arheologic Vințu de Jos – “Deasupra Satului”, (jud. Alba) (1994-1998)*, în ActaMP, 26, 2004, p. 141-192.
- Bader 1978 T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul României. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978.
- Bader 1983 T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, în PBF, 14, 6, München, 1983.
- Băcueț-Crișan et alii 2009 D. Băcueț-Crișan, S. Băcueț-Crișan, I. Bejinariu, H. Pop, Al. V. Matei, *Cercetări arheologice preventive pe traseul șoselei ocolitoare a municipiului Zalău*, Cluj-Napoca, 2009.
- Bejinariu 2001 I. Bejinariu, *Late bronze age in the Depression of Șimleu*, în C. Kacsó (Hrsg.), *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Baia Mare, 2001, p. 157-174.
- Bejinariu 2003 I. Bejinariu, *Epoca bronzului în Depresiunea Șimleului*, (teză de doctorat), Alba Iulia, 2003.
- Bejinariu 2005 I. Bejinariu, *Stadiul cercetării epocii bronzului și primei epoci a fierului pe teritoriul Sălajului*, în StudComSM, 22/1, 2005, p. 93-98.
- Bejinariu 2010 I. Bejinariu, *Repere ale evoluției culturale a nord-vestului României pe parcursul Bronzului Târziu (cursul superior al Crasnei și Barcăului)*, în StudComSM (material în curs de publicare).
- Bejinariu, Pop 1998 I. Bejinariu, H. Pop, *Săpătura arheologică de la Cehei (jud. Sălaj)*, în Carpatica, 5, 1998, p. 90-96.
- Bejinariu, Pop 2008 I. Bejinariu, H. Pop, *Funerary Discoveries Dated at the End of the First Iron Age from the South-Eastern Region of the Upper Tisa Basin (Sălaj County, România)*, în V. Sîrbu, D. L. Vaida

- (ed.), *Funerary practice of the Bronze and Iron Age in Central and South-Eastern Europe*, Cluj-Napoca, 2008, p. 35-46.
- Bejinariu et alii 2004 I. Bejinariu, E. Lakó, D. Sana, *Materiale arheologice din epoca bronzului de la Doh, (com. Măierişte) jud. Sălaj*, în *ActaMP*, 26, p. 111-131.
- Bejinariu et alii 2008 I. Bejinariu, Z. Székely, D. V. Sana, Régészeti ásatások a Nyiregyházát keletről elkerülő úton (26. és 33. lelőhely) Előzetes jelentés. Az Oros – Úr-Cserétől északra elkerült bronzkori régészeti leletek, in *NyJAMÉ*, 50, 2008, p. 191-224.
- Benac, Čovič 1957 A. Benac, B. Čovič, *Glasinac II. Eisenzeit*, Sarajevo, 1957.
- Boroffka 1994 N. Boroffka, *Ein neues Hallstattzeitliches Idol aus Teleac*, în *Apulum*, 31, 1994, p. 75-78.
- Caillois 2006 R. Caillois, *Omul și sacrul*, București, 2006.
- Cârciumaru 1996 M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, Iași, 1996.
- Chidioșan, Emödi 1982 N. Chidioșan, I. Emödi, *Grupul cultural Igrîța de la sfârșitul epocii bronzului*, în *Crisia*, 12, 1982, p. 61-86.
- Ciugudean 1994 H. Ciugudean, *Perioada Hallstatt A în centrul Transilvaniei*, în *Apulum*, 31, 1994, p. 59-73.
- Ciugudean 1997 H. Ciugudean, *Cercetări privind Epoca bronzului și Prima vârstă a fierului în Transilvania*, Alba Iulia, 1997.
- Ciugudean 2009 H. Ciugudean, *Câteva considerații privind cronologia așezării fortificate de la Teleac*, în *Apulum*, 46, 2009, p. 313-336.
- Ciută 2009 B. Ciută, *Cultivarea plantelor în pre- și protoistoria bazinului intracarpatic din România. Analize statistice și spațiale efectuate asupra macroresturilor vegetale*, Alba Iulia, 2009.
- Costea, Bauman 2001 F. Costea, I. Bauman, *Două fibule hallstattiene de tip „Augustin”*, în *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca, 2001, p. 1-5.
- Dani 1999 J. Dani, *A Gáva kultúra urnatemetője Vencsellő-Kastélykert lelőhelyről*, în *NyJAMÉ*, 41, 1999, 109-137.
- Demeterová 1986 S. Demeterová, *Počiatky gávskej kultury na východnom Slovensku*, în *SlovArch*, 34, 1, p. 97-131.

- Dumitrescu 1968 V. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi (dép. de Dolj, Olténie)*, în *Dacia*, N.S., 12, 1968, p. 177-260.
- Eliade 2008 M. Eliade, *Tratat de istorie a religiilor*, 4, București, 2008.
- El Susi 1996 G. El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î.Ch. – I d.Ch.*, Timișoara, 1996.
- Filoramo et alii 2008 G. Filoramo (coordonator), *Istoria Religiilor*, I, *Religiile antice*, Iași, 2008.
- Gogâltan, Florea 1994 F. Gogâltan, G. Florea, *Săpături arheologice la Gligorești (Jud. Cluj) – 1990*, în *Apulum*, 31, 1994, p. 9-38.
- Gogâltan, Ursuțiu 1994 F. Gogâltan, A. Ursuțiu, *The settlement of Basarbi type from Iernut, hamlet Sfântu Gheorghe*, în H. Ciuguden, N. Boroffka (ed.), *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South – Eastern Europe*, Alba Iulia, 1994, p. 81-93.
- Gogâltan et alii 2008 F. Gogâltan, E. Apai, I. Kelemen, *Laben mit den Toten. Ein Ältereisenzeitliches Grab Von Vlaha, Kr. Cluj*, în V. Sîrbu, D. L. Vaida (ed.), *Funerary practice of the Bronze and Iron Age in Central and South-Eastern Europe*, Cluj-Napoca, 2008, p. 109-124.
- Gumă 1993 M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993
- Gyulai 1993 F. Gyulai, *Environment and agriculture in Bronze Age Hungary*, Budapest, 1993.
- Horedt 1963 K. Horedt, *Hallstättisch Tierfiguren aus Lechința de Mureș (Rayon Luduș)*, în *Dacia* (N.S.), 7, 1963, p. 527-534.
- Ignat 1998 D. Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Timișoara, 1998.
- Jugănaru 2005 G. Jugănaru, *Cultura Babadag*, I, Constanța, 2005.
- Kacsó 1981 C. Kacsó, *Necropola tumulară de la Lăpuș. (Teză de doctorat)*, Cluj Napoca, 1981.
- Kacsó 1995 C. Kacsó, *Der Hortfund von Arpășel, Kr. Bihor*, în T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin 1995, 81-130.

- Kacsó 1997 C. Kacsó, *Faza finală a culturii Otomani și evoluția culturală ulterioară acesteia în nord-vestul României*, în StudComSM, 14, 1997, p. 85-110.
- Kacsó 2001 C. Kacsó, *Zur cronologischen und kulturellen stellung des hügelgräberfeldes von Lăpuș*, în C. Kacsó (Hrsg.), *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Baia Mare, 2001, p. 231-278.
- Kemenczei 1982 T. Kemenczei, *Die Siedlungsfunde der Gáva-Kultur aus Nagykovács*, în FA, 33, 1982, p. 73-95.
- Kemenczei 1984 T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984.
- Kovács 1970 T. Kovács, *A Hajdúbagosi bronzkori temető*, în FA, 21, 1970, p. 27-47.
- Lakó 1983 E. Lakó, *Repertoriul topografic al epocii bronzului și al hallstattului timpuriu în județul Sălaj*, în ActaMP, 7, 1983, p. 69-98.
- Lakó, Rad 1988 E. Lakó, V. Rad, *Raport preliminar de cercetare arheologică la Cehei-Mesig (jud. Sălaj)*, în ActaMP, 12, 1988, p. 85-89.
- Lascu 2010 I. A. Lascu, *Contribuții la cunoașterea primei epoci a fierului în spațiul intracarpatic al României. Descoperirile arheologice de la Alba Iulia „Dealul Furcilor - Monolit”*, Teză de doctorat, Alba Iulia, 2010
- László 1973 A. László, *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu*, în SCIV, 24, 4, 1973, p. 575-609.
- László 1974 A. László, *Cu privire la legăturile culturii Gáva cu culturile contemporane din bazinul Dunării de mijloc*, în Centenar muzeal orădean, 1974, p. 173-184.
- László 1995 A. László, *Statuetele antropomorfe ale culturii Gáva-Holíhrady*, în Memoria Antiquitatis, 20, 1995, p. 85-97.
- Levițki 1994 O. Levițki, *Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, București, 1994.
- Maleev 1992 Y. Maleev, *Kultova halstatska plastika ot leso-stepnogo Podnestrovie*, în Arheologija, 2, 1992, p. 13-24.

- Marta 2009 L. Marta, The Late Bronze Age settlements of Petea-Csengersima, Satu Mare, 2009.
- Marta 2010 L. Marta, Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului și începutul epocii hallstattiene în Câmpia Sătmăreană și în Țara Oașului, Teză de doctorat, Alba Iulia, 2010.
- Marta et alii 2010 L. Marta, D. V. Sana, I. Bejinariu, M. L. Nagy, E. Berendi, The Late Bronze Age Settlement of Nyiregyhaza-Oros Ur Csere, Satu Mare, 2010 (volum în curs de publicare).
- Matei 1978 Al. V. Matei, *Der Bronze-Akinakes von Firminiș*, în *Dacia NS*, 22, 1978, p. 107-113.
- Matuz, Nováki 2002 D. Matuz, Gy. Nováki, Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn, Budapest, 2002.
- Medović 1988 P. Medović, Kalakača. Naselje ranog gvozdenog doba, Novi Sad, 1988.
- Metzner-Nebelsick 2002 C. Metzner-Nebelsick, Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien, *Vorgeschichtliche Forschungen* 23, Verlag Marie Leidorf, 2002.
- Németi 1990 I. Németi, *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului din nord-vestul României*, în *SCIVA*, 41, 1, 1990, p. 19-54.
- Németi 2009 I. Németi, *The Hajdúbajos / Pișcolt-Cehăluț grup*, în *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of International Colloquium from Târgu Mureș 24-26 October 2008*. Cluj-Napoca, 2009, p. 183-201.
- Pankau 2004 C. Pankau, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Medias/Siebenbürgen*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 109, Bonn 2004.
- Pare 1992 C. F. E. Pare, *Wagons and Wagon-Graves of the Early Iron Age in Central Europe*, Oxford, 1992.
- Patek 1993 E. Patek, *Westungarn in der Hallstattzeit*, Weinheim, 1993.
- Paulik 1968 J. Paulik, *K problematike vychodneho Slovenska v Mladšej Dobe Bronzovej*, în *Zbornik Bratislava*, 62, 8, p. 3-43.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.

- Pop, Bejinariu 1996 H. Pop, I. Bejinariu, *The Dacian and Prehistoric fortresses and dwelling from the Knoll of Șimleu (Șimleu Silvaniei, Sălaj county)*, în *The Thracian world at the Crossroads of civilizations*, București, 1996, p. 323-325.
- Pop, Pupeză 2006 H. Pop, P. Pupeză, *Dacians and celts in the northwestern Romania*, in V. Sîrbu and L. Vaida (ed.), *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița 18-20 mai 2006*, Cluj-Napoca, 2006, 183-212, pl. V-VIII.
- Popa 2004 C. I. Popa, *Descoperiri din epoca fierului la Petrești-Groapa Galbenă*, în *PA*, 4, 2004, p. 63-75.
- Popa, Simina 2004 C. I. Popa, N. M. Simina, *Cercetări arheologice la Lancrăm „Glod”*, Alba Iulia, 2004.
- Popovich 1999 I. Popovich, *Study of the Early Iron Age sites in the Transcarpathian region*, în *NyJAMÉ*, 41, 1999, p. 137-159.
- Roska 1942 M. Roska, *Erdély Régészeti Repertórium I. Óskor*, Kolozsvár, 1942
- Rusu 1972 M. Rusu, *Considerații asupra aurului din Transilvania în Bronz D și Hallstatt A*, în *ActaMN*, 9, 1972, p. 29-57.
- Sana 2006 D. V. Sana, *Descoperiri ale primei epoci a fierului*, în H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan, D. Sana, *Zs. Csók, Șimleu Silvaniei. Monografie arheologică. (I) Istoricul cercetărilor*, Cluj Napoca, 2006, p. 45-66.
- Sana, Bejinariu 2010 D. V. Sana, I. Bejinariu, *Plastica zoomorfă și antropomorfă din așezarea aparținând primei epoci a fierului de la Șimleu Silvaniei* *Observator* (material în curs de publicare).
- Sîrbu 1987 V. Sîrbu, *Figurinele antropomorfe și zoomorfe traco-geto-dacice din prima și a doua epocă a fierului descoperite în lumea tracică*, în *Istros*, 5, 1987, p. 91-157.
- Sîrbu 1993 V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993.
- Sîrbu 1999 V. Sîrbu, *Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în lumea tracică*, în *Istros*, 9, 1999, p. 47-88.

- Smirnova 1974 G. I. Smirnova, *Complexele de tip Gáva-Holíhrady-O comunitate cultural-istorică*, în SCIVA, 25, 3, 1974, p. 359-380.
- Soroceanu 2005 T. Soroceanu, *Zur zeitlichen Heimat des Eimerpaares vom Kurd-Typ aus Brâncovenesti, Siebenbürgen, Rumänien*, în Bronzefunde aus Rumänien/Descoperiri de bronzuri din România, 2, Bistrița-Năsăud, 2005, 429-476.
- Soroceanu, Lakó 1981 T. Soroceanu, E. Lakó, *Depozitul de bronzuri de la Sâg (jud. Sălaj)*, în ActaMP, 5, 1981, p. 145-168.
- Stratan, Vulpe 1977 I. Stratan, Al. Vulpe, *Die Hügel von Susani*, în PZ, 52, 1, 1977, p. 28-60.
- Szabó 1996 V. Szabó Gábor, *A Csorva-Csoport és a Gáva-Kultúra kutatásának problémái néhány Csongrad megyei leletgyűttes alapján*, în MFMÉ – StudArch 2, 1996, p. 9-109.
- Szabó 2002 V. Szabó Gábor, *Tanulmányok az Alföld késő bronzkori történetéhez. A Proto Gáva-periódus és a Gáva-kultúra időszakának emlékei a Tisza-vidéken, 2 Volume, PhD értekezés, Budapest, 2002.*
- Szabó 2004 V. Szabó Gábor, *Ház, település településszerkezet a késő bronzkori (BD, HA, HB Periódus) Tisza-Vidéken*, în ΜΩΜΟΣ 2. Őskoros Kutatók 2. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen, 2004, p. 137-170.
- Szabó 2004a V. Szabó Gábor, *A Tiszacsengei edénydepó. Újabb adatok a Tisza-vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához*, în MFME – StudArch, 10, 2004, p. 81-113.
- Székely 1966 Z. Székely, *Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei, Sfîntu Gheorghe, 1966.*
- Ursuțiu 2002 A. Ursuțiu, *Etapă mijlocie a primei vârstă a fierului în Transilvania (cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*, Cluj-Napoca, 2002.
- Ursuțiu 2006 A. Ursuțiu, *Descoperirile aparținând primei vârstă a fierului*, în Florea Costea, Angelica Bălos, Lucica Savu, Radu Ardevan, Adrian Ursuțiu, Ioan Șoneriu, Georgeta El Susi, Beatrice Ciută, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Duțescu, Augustin-Tipia

- Ormenișului, Monografie arheologică, Brașov, 2006, p. 155-160.
- Vasiliev 1980 V. Vasiliev, Sciții agatârși pe teritoriul României, Cluj-Napoca, 1980.
- Vasiliev 1993 V. Vasiliev, *Așezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Bozna (Jud. Sălaj)*, în *EphemNap*, 3, 1993, p. 43-67.
- Vasiliev 1995 V. Vasiliev, *Fortifications de refuge et etablissements fortifies du premier âge du fer en Transylvanie*, București, 1995.
- Vasiliev 2008 V. Vasiliev, *Câteva observații asupra tipului de vas bitronconic caracteristic Culturii Gáva*, în *Revista Bistriței*, 22, 2008, p. 29-35.
- Vasiliev et alii 1991 V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac, Cluj Napoca*, 1991.
- Vlassa 1961 N. Vlassa, *O contribuție la problema epocii scitice în Transilvania: cimitirul de la Cipău – „Gară”*, în *Apulum*, 4, 1961, p. 19-49.
- Vulpe 1967 A. Vulpe, *Necropola halstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, București, 1967.
- Vulpe 1979 A. Vulpe, *Cu privire la cronologia grupului cultural Ferigile*, în *Danubius*, 8-9, 1979, p. 93-123.
- Vulpe 1986 A. Vulpe, *Zur entstehung der geto-dakische zivilisation. Die Basarabikultur*, în *Dacia, N.S.*, 30, 1-2, 1986, p. 49-89.
- Zaharia 1965 E. Zaharia, *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Feuilles et trouvailles de Mediaș 1958*, în *Dacia, N.S.*, 9, 1965, p. 83-104.